

Frankenszoon Pnuw van Gorkum, waarmee waarschijnlijk diens *Chronicon Universale* bedoeld zal zijn. Het werpt licht op het circuit van historici in de tweede helft van de vijftiende eeuw.

De inhoud, plaats en datum van ontstaan en het belang van de kroniek worden kort behandeld. De bewaard gebleven handschriften, de edities en bibliografische referenties volgen tot slot. Alle kronieken zijn uitgegeven, hoewel soms slechts gedeeltelijk. De bibliografie behelst, zo stelt de samenstelster teleurgesteld vast, nauwelijks recente studies. De volgorde waarin de kronieken zijn opgenomen is mij niet duidelijk: deze lijkt chronologisch te zijn, maar er zijn uitzonderingen. Zo wordt de *Chronique des Pays-Bas, de France, d'Angleterre et de Tournai*, volgens Lambert kort na 1483 geschreven, geplaatst na de *Chronique de Normandie abrégée* (tussen 1371 en 1390 geconcipieerd, maar voor de kort na 1404 voltooid *Chroniques de Franche, d'Angleterre, de Flandres, de Lille et especialement de Tournai*). Speelt hier de oude, maar door Lambert bestreden visie dat de *Chronique des Pays-Bas* in eerste instantie omstreeks 1378 is ontstaan, nog mee?

In het commentaar trof mij de herhaalde malen gemaakte opmerking dat hoe minder de auteur afhankelijk is van zijn geschreven bronnen, des te waardevoller zijn geschrift is. Het begint al bij de verantwoording (14): door zoveel mogelijk de gebruikte bronnen op te sporen 'we have traced the limits of the 'original' portion of each of the chronicles, since this is of historical relevance and can thus serve as a starting point for further research'. Bij het *Chronodromom* van Johannes Brando wordt opgemerkt dat deze 'a source almost valueless for scholars looking for original information on the history of Flanders' is (111) en bij Philip Wielant leidt dit tot de constatering dat de informatie uit de vijftiende en zestiende eeuw van uitzonderlijk belang is (153), terwijl mij toch ook de zienswijze van de auteur over het ontstaan van Vlaanderen als vorstendom uiterst interessant lijkt. Deze opvatting van wat waardevol is doet mij te veel denken aan de kleine letters in de vroegere edities: wat aan een ouder werk is ontleend, is niet belangrijk. Het doet afbreuk aan de manier waarop een auteur met zijn bronnenmateriaal is omgegaan en aan het werk als geheel.

Een lijst van bibliotheken, waarde bewaard gebleven handschriften zich bevinden alsmede de geraadpleegde catalogi zijn toegevoegd. Helaas ontbreken een alfabetische lijst met beginwoorden, die wel bij de respectieve handschriften zijn vermeld, en een index.

De uitvoerigheid waarmee de auteur en de informatie waarop zijn werk berust, worden behandeld, heeft grote voordelen. We kunnen Véronique Lambert niet dankbaar genoeg zijn voor de consciëntieuze wijze waarmee zij ons haar bevindingen presenteert. Het prikkelt ook tot vragen naar meer. Om er een te noemen: in hoeverre speelt de kloosterorde waartoe de auteur behoort een rol. Geen betere erkentelijkheid kon de samenstelster ten deel vallen dan een hernieuwde belangstelling voor deze verhalende bronnen, waarbij getracht wordt de gerezen vragen te beantwoorden.

M. Carasso-Kok

Chr. J. Kolman, *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650* (Dissertatie Utrecht 1993, Werken van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis XL; Utrecht: Matrijs, 1993, 436 blz., f49,95, ISBN 90 5345 036 X).

De ongebruikelijke combinatie van een bouwtechnische opleiding en een academische geschiedenisstudie heeft bij deze auteur geresulteerd in een zeer aantrekkelijke (en royaal geïllustreer-

de) bijdrage tot de stedengeschiedenis. Bouwvoorschriften, particuliere overeenkomsten, gildereglementen, aanbestedingscontracten en vanaf de zestiende eeuw de rekeningen van grote opdrachtgevers: kerkelijke instellingen en de magistraat — alle afkomstig uit het rijke Kamper stadsarchief—en bovendien de concrete voorbeelden van ambachtelijk werk uit de behandelde tijd die nog in de stad te vinden zijn vormen de bronnen. Het boek is in twee parten ingedeeld. In het eerste deel ligt het accent op de particuliere huizenbouw. De stedelijke overheid had daarbij een beperkte rol. Zij diende te zorgen voor rust in de stad en veiligheid voor haar inwoners. Zij zag er op toe dat de bouwlust van de één niet tot schade of hinder van de ander (zijn buurman) en daarmee tot ernstige conflicten leidde, zij lette er op dat rooilijnen zo werden getrokken dat de straten niet te smal werden en verplichtte vanaf het eind van de vijftiende eeuw de opdrachtgevers met het oog daarop een bouwplan in te dienen, zij bevorderde in de veertiende en vijftiende eeuw door middel van subsidies en voorschriften het dekken met pannen en door voorschriften betreffende de deling van kosten de bouw in steen in plaats van hout. Ook hield zij een waakzaam oog op de staat van onderhoud waarin de huizen verkeerden. De woningbouw kende haar vaste geplogenheden en Kolman weet een indruk te geven van de voorkomende huistypes, van indeling en gebruik. Hij concludeert uit de beschikbare gegevens dat vakwerk- en houten huisgevels in het begin van de zestiende eeuw in de stad niet meer voorkwamen. De levendigste bouwactiviteit binnen de muren moet zich voor die tijd hebben afgespeeld, maar op het eind van de zestiende eeuw heeft de stad door oorlogsgeweld veel schade aan haar woningen geleden en was naast veel herstelwerk ook nieuwbouw nodig. Aardig is te zien dat de magistraat in de zeventiende eeuw bij het verlenen van bouwconsenten niet alleen op het inacht nemen van de rooilijn maar ook op het esthetische effect ging letten: uniformering van het straatbeeld, en elementen die 'tot verciringe van de stadt' bijdroegen.

De verhouding tussen particuliere opdrachtgever en zijn burens was weliswaar in hoofdzaken geregeld door een reeks in de loop van de jaren tot stand gekomen keuren, maar vereiste in de praktijk veel overleg tussen de betrokkenen, een al dan niet schriftelijk vastgelegde overeenkomst. Deze sloot het ontstaan van conflicten over muurwerk, vensters en goten niet uit. De behandeling van klachten was een zaak van de Raad en Kolman geeft aan de hand van veel, voornamelijk uit de zestiende en zeventiende eeuw daterende, voorbeelden inzicht in het gevolgde procesrecht en in de moeilijkheden die tussen burens waren gerezen, soms nog tijdens het bouwen, soms veel later, wanneer eigendomsrechten aan muren en delen daarvan in het geding waren. Behalve de opdrachtgevers moesten ook de uitvoerders, de timmerlieden en metselaars zich aan regels houden. De eersten vormden in het derde kwart van de vijftiende eeuw samen met de schrijnwerkers een gilde; het oudste reglement werd in 1483 vastgelegd en nieuwe volgden. Zij includeerden de eis tot poorterschap en gildedwang en regelden het (beperkte) aantal knechts en leerlingen dat een meester in dienst mocht hebben. De reglementen voor de metselaars, wier oudste gildebrief van 1508 dateert, hadden een ander karakter. De meeste steenhouwers en metselaars waren rondtrekkende gezellen. Zij konden lange tijd op eenvoudige wijze een tijdelijke werkvergunning krijgen; de eis tot poorterschap en gildedwang werd hier laat en in beperkte mate ingevoerd. De meester-metselaars hadden geen 'bedrijf' vergelijkbaar met dat van de timmerlieden en zij mochten zoveel man aannemen als zij nodig vonden. Het sluiten van maatschappen voor het gezamenlijk ondernemen van een karwei kwam bij hen al in de veertiende eeuw voor. De overliden van de gilden werden als deskundigen nogal eens ingeschakeld bij conflicten over bouwafspraken en ter beoordeling van de kwaliteit van geleverd werk. De bewaardgebleven bouwcontracten betreffen overigens nooit het hele project (timmerwerk, metselwerk, leidekkers- en steenhouwerswerk dienden strikt gescheiden te blijven en het timmerwerk werd, in verband met de kleine omvang der bedrijven, als regel in

parten opgedeeld); zij bevatten afspraken over de datum van oplevering, de wijze van betaling, materiaalkosten en dergelijke, maar deden technische bijzonderheden af met 'naer de eisch van 't werck' of iets in die trant.

In het tweede pars van het boek onderzoekt Kolman de rol van de stad bij het onderhoud van stedelijke eigendommen en de aanbesteding van nieuwbouw. Hij leidt dit deel in met een overzicht van de functies van de bestuurderen en functionarissen die bij bouwzaken betrokken waren, raadsleden, muurmeesters, cameraars, rentmeesters, gecommiteerden en kerkmeesters. Het is het enige hoofdstuk waarin personen nauwelijks aan bod komen waardoor het niet erg levendig is, maar de gegevens zijn heel nuttig voor het goede begrip van hetgeen volgt: het optreden van de stad als bouwheer. Met particuliere ambachtsmeesters sloot het stadsbestuur contracten af om zich te verzekeren van hun beschikbaarheid voor stadswerk, dat in daghuur werd verricht. Wie dat waren en wat hun positie was is uit de aanstellingsovereenkomsten van de vijftiende eeuw af na te gaan. Lang niet allen waren Kamper poorters. Ook bij grote, afzonderlijk aanbestede bouwwerken werden door de stad de gilderegels niet in acht genomen en Kolman laat zien dat vanaf het eind van de zestiende eeuw de invloed van Hollandse architecten en technici sterk toenam. De eigen ambachtsmeesters voerden de werkzaamheden uit, maar volgden veelal ontwerpen en werktekeningen van anderen. De behoefte aan grote waterbouwkundige en vestingwerken speelde hierbij een rol van belang. Evenals in het eerste deel van de studie krijgt de lezer hier een boeiende kijk op het bouwbedrijf in verschillende fasen van de geschiedenis van de stad.

J. Kossmann-Putto

NIEUWE GESCHIEDENIS

K. Davids, L. Noordegraaf, ed., *The Dutch economy in the Golden Age. Nine studies* (Economic and social history in the Netherlands IV; Amsterdam: Nederlandsch economisch-historisch archief, 1993, 280 blz., f39,50, ISBN 90 71617 66 1).

This is a most welcome, valuable, and, on the whole, also very stimulating collection of nine studies on different aspects of the Dutch economy during the Golden Age. It not only summarizes in a useful manner the results of a great deal of recent research, and several recent debates but, in several of the essays, reassesses older views and evidence to yield new perspectives. Moreover, it is more comprehensive than such collections often tend to be, separate essays being devoted to every major aspect of the subject except (unaccountably) the key phenomenon of urbanization, a topic about which much has been written in recent years and which provides crucial evidence for weighing the validity of general arguments about the economy.

At the same time it strikes me that there are quite a number of revealing differences of perspective and internal discrepancies within this volume which serve to reinforce the impression that our overall view of the Dutch economy during the Golden Age is still at a somewhat transitional stage. An obvious example of such differences of view are the varying notions as to the commencement and end of the economic Golden Age. J. L. van Zanden attributes a certain significance and unity to the period 1500-1650. Leo Noordegraaf discerns the main period of industrial growth as coming between the 1580s and 1660s while Karel Davids' excellent article implies (with considerable justification) that in technology and industry there is no sense in